

Najnoviji dvobroj Povijesnog društva Hrvatske, koji je u znak priznanja za dvadesetogodišnji urednički rad, te za doprinos na okupljanju i odgajanju mladih naučnih radnika posvećen dru Jaroslavu Šidaku, donosi 72 napisa iz pera 37 autora. Ove brojke nisu slučajno stavljene u prvi plan. To je učinjeno jednostavno iz razloga što su one svojevrsan pokazatelj raznovrsnosti materijala koji se prezentira.

Historijski zbornik je, po svom sadržaju, zadržao profil koji mu je već ranije dala Redakcija, a pri čemu je doprinos glavnog i odgovornog urednika dra Jaroslava Šidaka lako uočljiv. U sadržajnom pogledu *Zbornik* karakteriše raznovrsnost radova, (članci, grada, diskusije, ocjene, prikazi, bilješke).

S obzirom na brojnost napisa, u ovom informativnom prikazu osvrnuću se samo na neke. Smatram da prilog dra Mirjane Gross¹⁾ privlači posebnu pažnju. Svjesna činjenice da period austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini u jugoslovenskoj historiografiji nije cjelovitije obraden, a da, što se tiče izvjesnih aspekata hrvatske politike, ni literatura nije brojna, M. Gross je u pokušajima sintetiziranja hrvatske istorije u periodu od 1880. do 1914. godine imala prevashodno pretenzije da ostvari »skroman pregled razvoja hrvatske politike u tom razdoblju« (str. 9). Orijentirajući svoj interes na ovaj, po oblicima manifestacija društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog života izrazito kompleksan teritorij, uvažavajući polivalentnost svih protivurjeđja koja su se ispoljavala na ovom prostoru, M. Gross je pošla od važne premise za razumijevanje svega što slijedi: *jedinstvene ocjene svih triju komponenta*, srpske, hrvatske i muslimanske. Svoj cilj M. Gross je ostvarila posrednim putem. Postavivši (naslovom) u prvi plan izučavanje hrvatske komponente, i muslimanska i srpska, u formalnom smislu, kao da su došle u drugi plan. Međutim, čitanjem rada uočava se da su dvije posljednje konstantno, indirektno, podrazumijevane kao korelati prve. Izvanredna ocjena karaktera hrvatske politike u Bosni i Hercegovini, shvaćena kao »tipičan odraz položaja jedne manjine koja može steći relativnu snagu samo oslonom na hrvatsku većinu u hrvatskim zemljama« (str. 9), ne samo da je autoru omogućila ispravan pristup obradi perioda do 1914. g. nego predstavlja osnovu za razumijevanje djelovanja ove komponente i u razdoblju od prvodecembarskog ujedinjenja. Nužno je istaći još jedan kvalitet koji je ispoljen u ovom radu. Razmatranjem, npr., udjela hrvatskog gradskog stanovništva prema ukupnom broju hrvatskog stanovništva u uzajamnoj vezi sa istorodnim pojavnim oblicima života i djelatnosti srpskog i muslimanskog stanovništva, prezentirani su ne samo oblici pojavnosti nego je uočena i istaknuta i dimenzija tj. kvalitet. Kada govori o uslovima razvoja hrvatske nacionalne ideje, čiji je nosilac bila hrvatska inteligencija, M. Gross ističe da su prilike u Bosni i Hercegovini bile nepovoljne »zbog različitih nacionalnih ciljeva srpske i hrvatske politike u vrijeme i poslije bosansko-hercegovačkog ustanka, a i zbog stanja u Bosni i Hercegovini i hrvatskim zemljama poslije okupacije«. (str. 11—12). Kad je riječ o analizi strukture i pozicija hrvatskog društva u BiH (građanstvo-seljaštvo), te međusobnog odnosa pojedinih njegovih stratuma: sveštenstva (franjevaca i svjetovnjaka), inteligencije, a naročito kad je riječ o protivurjeđnosti koje su se među njima ispoljavale, mišljenja sam da pretežan dio teškoća razvoja hrvatske nacionalne ideje treba tražiti baš unutar tog društva. Zapostavljanje ovog aspekta uslovilo je izvjesnu neodređenost ocjena odnosa između, npr., inteligencije i franjevaca s jedne, i franjevaca prema građanstvu,

¹⁾ »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914. godine«, str. 9—68.

s druge strane. Pri ovim napomenama ni u kom slučaju ne treba izgubiti iz vida činjenicu da »prva faza okupacije (do 1890. g.) nije dopuštala ni najskromniji razvoj hrvatske nacionalne ideje« (str. 14). Istraživački postupak M. G. je usmjerila na period od 1890, a naročito 1900. g. Upravo, u tom razdoblju započinje sukob hrvatske i srpske nacionalne ideje »s njegovim najizrazitijim obilježjem — bitkom za nacionalno opredjeljenje Muslimana« (Str. 14). Na razvoj hrvatske nacionalne svijesti, na početku ovog drugog perioda okupacije, sve izrazitije utiče odnos franjeva i svjetovnog klera. Istina, krug oko nadbiskupa Stadlera još nije počeo intenzivnije da ispoljava svoje pretenzije na ulogu u tom procesu. Budući da u hrvatskoj buržoaziji, zbog njene ekonomske slabosti, hrvatski nacionalni pokret nije više imao čvrstog oslonca, sve je više i više dolazio u zavisnost od odnosa liberalizma franjeva i konzervatizma Stadlerovog kruga. I kod jednih i kod drugih religija je bila presudan faktor. Ali, dok su franjevci, u cilju pridobijanja muslimanskog stanovništva, išli, čak, do proglašenja religije privatnom stvari pojedinca, klerikalci su, krajnje netolerantno, uslov svog opstanka vidjeli u jačanju katoličke religije. Stadlerova dominirajuća misao bila je identifikacija katolicizma i hrvatstva. Njena afirmacija nije imala u sebi notu suštinske interpretacije, nego isključivo taktičku pozadinu — rezervirati za sebe vodstvo u hrvatskom nacionalnom pokretu. Tako se egzistenciji hrvatskog bića, odnosno procesu razvoja svijesti o tom biću (nacionalnom) nametnuo vjerski faktor. Proces samospoznajnosti bitka (kod Hrvata) je na taj način poremećen, a u sudaru sa sličnim procesima (srpskim, npr.) i komplikovan.

U novovjekovj istoriji naših naroda 1903. g. je po mnogo čemu prelomna (»Novi kurs«). I u pogledu odnosna sudionika hrvatskog pokreta u Bosni i Hercegovini dolazi do korjenitih promjena. Situacija hercegovačkih franjeva postajala je sve teža, jer su klerikalci sve otvorenije ispoljavali težnje da preuzmu vodstvo. Veoma su interesantne i značajne posljedice »narodnog pokreta« po hrvatsko-srpske odnose u Bosni i Hercegovini, koji se mogu pratiti kroz njihova glasila — *Osvit*, *Srpsku riječ* — (uzgred rečeno način kako to M. Gross dosljedno sprovođi u radu je izvanredan — primjeri korišćenja materijala i ocjene: *Glasa Hercegovca*, *Hrvatskog prava*, a naročito *Hrvatskog dnevnika*). Na manifestacije hrvatsko-srpske sloge žestoko su reagirali izvjesni elementi i na srpskoj strani. *Osvit* je, npr., i dalje ispoljavao stanovništvo o nepriznavanju srpske nacije u Bosni i Hercegovini. *Srpska riječ* je, s jedne strane, pozdravljala Hrvatsko-srpsku koaliciju, koja nije zalazila u tretman Bosne i Hercegovine, ali je, s druge strane, insistirala na isključivom srpskom karakteru Bosne i Hercegovine. Bitno je, mislim, ovdje istaći da problemi bosansko-hercegovačkog društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog života nisu promatrani i ocjenjivani sami po sebi, nego u kontekstu »hrvatskog« ili »srpskog« karaktera Bosne i Hercegovine.

Na tokove hrvatske politike u BiH, sredinom prve decenije ovog vijeka, radikalno je uticala intenzifikacija Stadlerove aktivnosti. Posebnu ulogu odigralo je glasilo *Hrvatski dnevnik*. M. Gross je uočila, i iznijansirano ocijenila, pozicije i Stadlerovu namjeru. Naime, nijednog momenta ne ispuštajući iz vida značaj uloge muslimanskog dijela stanovništva, Stadler je shvatio da će poistovjećivanje hrvatstva i katoličanstva na njih odbijajuće djelovati. U tom smislu je i reterirao, ali je težnja da svjetovno svećenstvo ima primarnu ulogu i dalje ostala dominantna. Konkretno njen izraz trebalo je da postane politička organizacija. Do osnivanja političke organizacije nije došlo odmah, usljed vladinog negativnog stava, ali i zbog divergirajućih procesa unutar hrvatskog elementa u Bosni i Hercegovini. Budući da je hrvatsko seljaštvo, u svojoj većini, bilo još nacionalno nesvjesno, a hrvatska buržoazija nedovoljno razvijena, zadatke prosvjećivanja seljaštva i ekonomsku potporu buržoazije nije mogla da preuzme politička organizacija sveštenstva. Tako su želje Stadlera da preuzme vodstvo uhrvatskoj politici i potreba da tu politiku vodi inteligencija objektivno rađale sukob koji će biti osnovno obilježje razvoja hrvatskog društva u BiH od aneksije do prvog svjetskog rata. M. Gross konstatira da u predaneksionom periodu Hrvatima Bosne i Hercegovine nije od strane političkih stranaka Hrvatske i Dalmacije pružena nikakva pomoć ili je ona bila minimalna. Mislim da ova konstatacija o nezainteresiranosti indirektno ukazuje na stepen procesa nacionalnog sazrijevanja bosansko-hercegovačkih Hrvata a još više na karakter tih stranaka kojima faktor nacionalne kohezije nije bio immanentan. Analizirajući predaneksioni period, M. Gross je sintetizirala sve tri komponente bosansko-hercegovačkog društva, konfrontirajući ih međusobno. Takvim pristupom omogućila je, i sebi i čitaocima, da se njihovi suštinski problemi obja s n e. Metodski, sasvim ispravno,

M. G. se ipak najviše bavi hrvatskom komponentom. Nikola Mandić i Hrvatska narodna zajednica, zbog uloge u aneksiji, još su više povećali već postojeće suptornosti u odnosu na Stadlerovu grupaciju. Pitanje prvenstva u političkom životu Hrvata BiH konstantno se zaoštalo, jer su Stadlerove pozicije planovima N. Mandića postajale u svom korijenu sve ugroženije. To je bilo i razumljivo ako se zna da je Mandićev memorandum prestolonasljedniku Franji Ferdinandu predviđao stvaranje hrvatsko-muslimanske većine u BiH, a da je voda »Hrvatske narodne zajednice« zamišljao sjedinjenje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije oko Bosne i Hercegovine i dr. pri čemu »bi bosanski Hrvati morali imati ulogu Piemonta« (str. 33).

Treba istaći da je M. G. u potpunosti uspjela da sve tri tretirane komponente bosansko-hercegovačkog društva, posebno Hrvata, prati i objašnjava i u kontekstu aspiracija dvorskih bečkih krugova, postizujući na taj način cjelovitost sagledavanja problema. Primjerice je to vidljivo na tretmanu »Hrvatske narodne zajednice« od strane vlade. Do aneksije, iako osnovana kao prosvjetno-ekonomsko društvo, imala je isključivo političke zadatke. U predustavnom periodu ispoljila je tendencije transformiranja u političko društvo što je vlada pokušavala kategorički da spriječi. Shvativši, poslije 8. 10. 1908, da političko vodstvo prelazi na Mandićev krug, Stadlerovi potezi poprimali su vrlo rezolutan karakter, a lični istupi bili su, difamirajuće, upućeni na ličnost Nikole Mandića. Ne mogavši istrajati u borbi za primat oko »Hrvatske narodne zajednice« Stadler je pristupio osnivanju posebne organizacije — »Hrvatske katoličke udruge« (HKU), koja je trebalo da štiti vjersko-političke interese Hrvata BiH. Razvoj hrvatske politike u BiH od početka 1910. godine tekao je u ovisnosti od odnosa (u stvari sukoba) »Hrvatske narodne zajednice« (HNZ) i »Hrvatske katoličke udruge« (HKU).

Tzv. saborski period istorije BiH započeo je u atmosferi tolerancije svih triju grupacija, naročito srpsko-hrvatske saradnje, iako bez neke programatske osnove. Prateći korijene raspada srpsko-hrvatske saradnje koja je uskoro prouzrokovana i promijenjenim položajem Koalicije, autor ih nalazi i u samom krilu i Hrvata i Srba, čiji su se krajnji ciljevi (sjedinenje sa maticama) razilazili, a ekonomski interesi buržoazije su se sukobljavali. Rezultanta neumitnog prekida hrvatsko-srpskih odnosa bio je Hrvatsko-muslimanski blok. Aktivnost partnera ovog bloka, vis-à-vis Srba u Saboru, M. Gross prati kroz budžetsku debatu, rješavanje jezičkog pitanja i fakultativnog otkupa kmetova suptilnom analizom objašnjavajući zavisan položaj sve tri grupacije pojedinačno, te dolazi do zaključka da je vlada svoje ciljeve ostvarivala njihovim međusobnim izigravanjem. U zaključnom razmatranju karaktera Hrvatsko-muslimanskog bloka, M. G. dolazi do ocjene osnova srpsko-muslimansko-hrvatskih odnosa u BiH koji će biti temelj njihovim odnosima i nakon 1918. godine.

Zaoštavanje odnosa HNZ i HKU dolazilo je do izražaja u Saboru naročito u finansijskim pitanjima. Ton i dimenzije rasprisi nisu imali pandana u Evropi. Pored misije papinog izaslanika benediktinca Bastiena, na smirivanje odnosa ova dva faktora hrvatske politike u Bosni i Hercegovini utjecalo je i osnivanje Svepravaške organizacije tj. Bloka, koji je kao organizacija trebalo da djeluje u cilju trijalističkog rješenja hrvatskog pitanja. U stvari, pod djejtvom Vrhovne uprave stranke prava, došlo je do fuzije, ne u formalnom smislu, HNZ i HKU. Radikalni preokret u odnosima ovih organizacija, koji je predstavljao nesumnjiv uspjeh hrvatske inteligencije, nije za ekonomski i prosvjetni napredak, ni seljaštva ni buržoazije, imao nekog značaja iz prostog razloga što je u postaneksionom programu politička aktivnost HNZ bila zabranjena, a naročito zbog toga što su se prvaci, umjesto među širim slojevima, angažirali u saborskom klubu, izbjegavajući na taj način svjesno sukobe sa muslimanskim veleposjednicima. Ni u ovom radu, kao ni u cijelom *Zborniku*, gotovo da nema tekstualnih grešaka. Ipak, M. Gross je u datiranju izvjesnih pojava vezanih za HNZ i HKU neprecizna. Na str. 44 piše da je atmosfera stvorena s početka 1911. »ujesen g. 1911. pogodovala uklapanju Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge u svepravašku organizaciju«. Dalje konstatira da je »u lipnju 1912. (m. o.)... proglašen raspust Hrvatske katoličke udruge«, te da njeni »dotadašnji članovi... treba da prijedju u Hrvatsku narodnu zajednicu« (str. 52) ocjenjujući to rješenje kao veliku pobjedu hrvatske inteligencije nad Stadlerom. Nešto dalje, komentirajući te odnose, piše da je »pobjeda Hrvatske narodne zajednice« nad Stadlerovom grupom g. 1910. (m. o.) produžila njeno životarenje« (str. 52). Vidljivo je naime, po M. G., da relevantan podatak, kada je riječ o pobjedi hrvatske inteligencije pod Stadlerom, predstavlja godina 1912. a ne 1910.

S druge strane, hrvatsko-srpski odnosi ne samo da nisu pokazivali znake popuštanja u 1911. g. nego su događaji iz 1912. utjecali na dalje intenziviranje sukoba srpskih i hrvatskih političara u BiH. Interesantno je, za poimanje karaktera svake od tih grupacija, da su njihovi zastupnici u Saboru, i u vrijeme zaoštrenih međusobnih odnosa, kada im se ukazala mogućnost za realizaciju ekonomskih zahtjeva, stvarali ad hoc koaliciju.

Prateći događaje u vrijeme balkanskih ratova, kada je Bosanski sabor jedini djelovao u našim krajevima koji su pripadali Monarhiji, M. Gross nije pouzdano utvrdila reagovanja bosanskih Hrvata, jer je od hrvatskih listova izlazio samo *Hrvatski dnevnik*, a on nije odražavao hrvatsko javno mnjenje. Svjesna da ocjena o stavu Hrvata prema balkanskim saveznicima ne bi bila cjelovita ako se ne bi istaklo stanovište Hrvata iz Dalmacije i uže Hrvatske, M. Gross pruža zaista poučan primjer o suštini i značenju potpunosti istraživačkog postupka. U odnosu na balkanske ratove ona pravi tvornu distinkciju uočavanjem da su »srpski predstavnici bili impresionirani oduševljenom potporom koju su balkanskim saveznicima pružali Hrvati u hrvatskim zemljama, napose simpatičnim držanjem pravaške štampe... bili su načisto s time da je 'Hrvatski dnevnik' zapravo izuzetak, ali i nezadovoljni činjenicom, što se bosanski hrvatski predstavnici nisu odlučno ogradili od 'Hrvatskog dnevnika'...« (str. 60). Sukcesivno prateći relevantne događaje u posljednjoj godini pred prvi svjetski rat, M. Gross, u zaključnom razmatranju, zaokružuje predstavu o hrvatskoj politici u BiH od 1878. do 1914. godine. Smatram da bi jedan ovako dobar rad trebalo da ima na kraju zaključak.

Rad Hrvoja Matkovića²⁾ obuhvata, na prvi pogled, jednu sporadičnu političku akciju s kraja 1923, odnosno 1924. godine. S obzirom na to da joj pozadina nije bila uska, autor je postavio cilj da je ocijeni i situira ne samo u hrvatsku nego i u opštejugoslovensku političku istoriju. Krajnji cilj akcije Đure Šurmana bio je formiranje jedne nove hrvatske stranke kao ekspoziture Narodne radikalne stranke u Hrvatskoj. Zašto je prvi pokušaj, izveden koncem 1923. g., propao, ne može se vidjeti ni iz Šurminove ostavštine, na kojoj se, dijelom, i bazira rad H. Matkovića. Mislim, a to autor izričito ne konstatira, da to nije bilo ostvarljivo zato što je odnos političkih snaga koncem 1923. bio nepovoljan za takvu akciju. Naime, »Hrvatski blok«, kao cjelina, poslije martovskih izbora 1923. i njegovi sudionici »Hrvatska zajednica« i HRSS, a naročito odnosi među njima, još su bili nepremostiva brana za realizaciju takvog poduhvata. U sasvim drukčijim okolnostima odvijao se njegov »nastavak«. Koncem 1924. Radićevi poslanici prekinuli su apstinenciju, Davidovićevu vladu ubrzo je zamijenio PP režim i Šurmin je, dobivši ministarski portfelj, stupio u akciju. 1. januara 1925. »rodena« je nova »Hrvatska narodna stranka«. Analizom nacrtā programa i samog programa nove stranke, a naročito rezultata u skupštinskim izborima 1925, autor je dokazao efemernost njene pojave. Vrijednosti ovog rada znatno je doprinio tretman pozadine Šurminove akcije kao i iznesene ocjene. Citirajući na str. 78 Pribičevićevu »Riječ«, koja govori o primjeni »Obznane« na HRSS, trebalo je da istu H. Matković upotpuni svojim komentarom, tj. da se navede da su njome bili pogodeni ne samo vođe HRSS nego i mnogi njeni članovi.

Ocjene odnosa stranaka u periodu kada se radilo na osnivanju »Hrvatske narodne stranke«, još su jedan prilog u sagledavanju da je njihovo politikanstvo i taktizerstvo bilo kratkog daha. Matković je ukazao na pozicije Pašićeve radikalne stranke oko ovog događaja, ali je, mišljenja sam, propustio priliku da podvuče njen, tako reći, odlučujući utjecaj na međustranačke odnose. Ako se prati aktivnost Narodne radikalne stranke kroz 1924. g., onda se sam nameće zaključak o gotovo fatalističkom uplivu na vodstva hrvatskih stranačkih krugova. Pašićevo povezivanje sa frankovcima (mart—april 1925), što je u stvari bilo »dio njegove političke strategije usmjerene na slabljenje hrvatskog fronta«, (str. 83) mogla bi da, po mom sudu, podstakne istraživanje »zadnjih namjera« radikala u sporazumu koji je jula 1925. sklopljen sa HSS-om. Problem je posebno u tome koliko je kod N. Pašića, a koliko kod S. Radića, u kontekstu događaja o 27. 3. 1925. (izjava P. Radića u Narodnoj skupštini) ili 18. 7. 1925 (Narodna-seljačka, RR-vlada) bilo taktike, a koliko realne politike. Pitanje je interesantno i zbog kontroverznih ocjena ovog veoma važnog datuma međustranačkih odnosa kraljevine SHS 27. marta 1925.

Dr Muhamed Hadžijahić razmatra koncepciju Ante Starčevića o Bosni koja se bitno razlikovala od svih ostalih.³⁾ U pogledu nacionalnih odnosa u BiH od

²⁾ »Šurminova akcija za osnivanje Hrvatske narodne stranke« str. 69—85.

³⁾ »Jedan neostvareni nacionalno-politički projekt u Bosni iz g. 1853.« str. 87—102.

posebnog je značaja da je Starčević »propovijedao nacionalnu ideologiju očišćenu od svih konfesionalnih predrasuda...« (str. 90). U vrijeme krimskog rata Starčević se bavio mišlju »da se dade na rad oko braće svoje u Turskoj« i dr. Hadžijahić je u tom pokušaju našao dovoljno pobuda da baci više svjetla na ličnost. A. Starčevića, istraži i prezentira činjenice i donese sudove u vezi sa osnivanjem bosanske štamparije. Akcija nije uspjela 1853. g., iako su izvršene sve pripreme, iako je Porta usvojila projekt, pretpostavlja se, zbog protivljenja Austrije. Novine koje bi bile štampane u pomenutoj štampariji trebalo je da propagiraju reforme u Turskoj imperiji. Hadžijahić se dosta opširno bavi sadržajem programa Starčevićevih reformama — zaključujući da je taj program sadržavao revolucionarna obilježja (kmetški odnosi) u odnosu na Jukićeve »Želje i molbe«.

Igor Karaman istražuje jedan period iz istorije grada Senja koji je, za razliku od tzv. epohe uskoka, slabije ispitan, iako je istorijska građa u priličnom obimu sačuvana.⁴⁾ Autor je iskoristio samo dio te građe koji mu je omogućio sticanje uvida u napore koji su činjeni na intenzifikaciji privrede i odnosa lučkog i priobalnog područja sa zaleđem i dijelom zapadne Bosne, dok je za drugi dio građe ukazao da bi bio od posebnog značaja za istoriju pomorstva.

Sovjetski istoričar A. L. Goljdberg dao je pregled radova u ruskoj istoriografiji o istaknutom hrvatskom piscu Jurju Križaniću⁵⁾ koji je protkao kritičkim ocjenama. Broj radova o Križanićevom životu i radu u posljednjih stotinu i više godina je tako opsežan da se s pravom može govoriti o »križanićologiji«, u kojoj istaknuto mjesto pripada Goljdbergu (v. str. 570 *Historijskog zbornika*).

Sredinom prošlog stoljeća pojavili su se prvi radovi o seljačkoj buni 1573. g. Daljna arhivska istraživanja upotpunila su prvobitne predstave i ocjene hrvatsko-slovenačke pobune. Neki radovi, pa i novijeg datuma, istražuju ranije zapostavljene socijalno-ekonomske aspekte, ali pretežno na osnovu publicirane građe. Vrijednost rada Josipa Adamčeka⁶⁾ je u tome što je iskorišćena neobjavljena izvorna građa. Jedan dio, pak, autor je 1964—1965. godine objavio u *Arhivskom vjesniku* VII—VIII. Analiza ekonomskih prilika, društvene strukture vlastelinstva, koje je do 1574. bilo jedinstveno — upravna ekonomska cjelina, otkriva nam da u položaju pojedinih kategorija seljaka nije bilo velikih razlika, te da se imovinska razlika među njima nije toliko ispoljavala u posjedovanju zemlje koliko u izvanselišnim odnosima, u posjedovanju vinograda. Interesantno je da su u trgovini vinom, a ovo je vlastelinstvo bilo jedan od najvećih proizvođača na području Slavonije, učestvovali i zavisi seljaci. Njihov interes ispoljavan u trgovini vinom, ispoljen je i u buni u zahtjevu za uspostavom slobodne trgovine.

Relja Novaković pokušava da unese više svjetla na položaj Srbije i Hrvatske u X stoljeću uspoređujući podatke Porfirogenitovog djela *De administrando imperio* (DAI) i Ljetopisa popa Dukljanina.⁷⁾ Ogromne teškoće proizilazile su ne samo usljed nedostatka izvora, (čime autor nije bio u nepovoljnijem položaju u odnosu na druge istraživače ovih problema), nego i iz, da tako se kaže, nemogućnosti prevazilaženja protivurječnosti u objašnjavanju pojedinih glava Porfirogenitovog djela. I poslije, zaista, minuciozne analize, npr. 29, 30, 32. ili 40. glave, Novakoviću je preostalo da, gotovo sizifovski, konstatira »da nikako ne možemo dobiti jednu jedinstvenu predstavu«. (str. 265). I pored, reklo bi se, nepremostivih poteškoća, R. Novaković je došao i do novih predstava i ocjena (prikaz Časlavovog vremena; da Bosna nije, ni prije, a ni poslije sukoba sa Ugrima bila u sastavu Srbije; o godinama nastanka 30, 32. i 40. glave DAI). Novaković zaključuje da predstava o teritorijalnom položaju Srbije i Hrvatske sredinom X stoljeća, na osnovu podataka iz DAI, uslovno zavisi od tumačenja podataka koje on navodi na str. 293.

U ovom, nenaslovljenom, dijelu *Historijskog zbornika* Ivan Kampuš⁸⁾ piše o nastojanjima zagrebačkog Gradeca da se izbori za svoju privilegiju o neplaćanju Bele IV iz 1267. g. U radnji Nade Klaić⁹⁾ provedena je, prvi put, kritička analiza

⁴⁾ »Prilog za povijest Senja i Karlobaga u drugoj polovini XVIII stoljeća« str. 103—127.

⁵⁾ »Jurij Križanić u ruskoj istoriografiji«, str. 129—140 (Prevod rukopisa).

⁶⁾ »Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo uoči seljačke bune 1573«, str. 141—194.

⁷⁾ »Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostranstva Srbije i Hrvatske sredinom X stoljeća«, str. 265—293.

⁸⁾ »Prilog poznavanju 30-tine u XVI stoljeću«, str. 195—223 + [4 tabele].

⁹⁾ »Diplomatička analiza isprava iz doba narodne dinastije«, II dio, str. 225—263.

isprava »narodne dinastije« Trpimirovića. Autor ističe da diplomatska analiza predstavlja prvu fazu ocjenjivanja izvora, te da se istraživač ne smije njome zadovoljiti, nego je upotpuniti jezičnom analizom, te ispitivanjima o pravnoj dokaznoj snazi isprave. U pogledu rezultata do kojih je došao, N. Klaić zaključuje da mnoga, »vrlo važna pitanja ostaju otvorena, ili tek načeta«. Duje Rendić-Miočevića,¹⁰⁾ potaknut raspravom F. Papazoglua, pokušao je da osvijetli »još neka pitanja iz kronologije i genealogije ilirskih vladara te njihove političke aktivnosti«. (Str. 295).

U dijelu *Zbornika* — »Građa«, od str. 311—427. prezentirano je 9 priloga. Boban dr Ljubo nas upoznaje sa memorandumom velikog prijatelja Jugoslavije, R. W. Seton Watsona (str. 311—332) koji je bio rezultat njegove posjete našoj zemlji 1936. g. Potrebu za publiciranjem koje bi bilo propraćeno detaljnim komentarom Boban nalazi u njegovoj važnosti: »1. za ocjenu tadašnje političke situacije u Jugoslaviji; 2. s obzirom na to kojim ustanovama i pojedincima je upućen; 3. za ocjenu shvaćanja Seton Watsona...«. (Str. 311).

Ivan Čizmić, pišući o atentatu omladinca S. Dojčića,¹¹⁾ upoznaje nas sa prilikama u kojima se atentator odlučio na djelo, te o reakcijama političke javnosti i izvjesnih značajnih političkih ličnosti. S obzirom na karakter napisa, nije jasno zašto ga je redakcija svrstala u ovu rubriku.

Dr Jaroslav Šidak objavljuje, prvi put u cjelini, dva dokumenta — pisma¹²⁾ iz perioda hrvatske istorije (1868—1871) značajna po tome što jedno (Matija Mrzović — J. J. Strossmayeru) odražava veze tadašnjeg narodnjačkog vodstva sa vladom Kneževine Srbije, drugo (Eugen Kvaternik — Eduardu pl. Halperu) što se odnosi na socijalnu orijentaciju pravaša.

Ivan Očak, sovjetski istoričar, iznosi naučnoj javnosti, takode prvi put, jedan dio korespondencije¹³⁾ između hrvatskih i ruskih kulturnih i javnih radnika (I. Kukuljevića, E. Kvaternika, M. Mrzovića, F. Račkog, te B. Šuleka upućen N. A. Popovu i I. I. Sreznjevskom).

Ostali brojni radovi raspoređeni su u rubrikama »Diskusija«, (str. 429—457); »Ocjene i prikazi« (str. 549—621). Ukazao bih na dva rada: Renea Lovrenčića, Aneksija Bosne i Hercegovine u novijoj jugoslovenskoj historiografiji (551—556) i prikaz Vlade Oštrića, koji nas upoznaje sa sadržinom »Puteva revolucije« od 1963—1966. godine (str. 606—617). Posljednju grupu radova sačinjavaju »Bilješke« (str. 621—651).

Ovaj dvobroj na početku i na kraju donosi dvije značajne bibliografije. Prva sadrži cjelokupni opus istaknutog istoričara Jaroslava Šidaka, (str. 1—8), a druga (autor Tomislav Raukar) prikazuje sadržaj svih 20 brojeva *Historijskog zbornika* od 1948—1967. godine.

¹⁰⁾ »Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora«, str. 295—310.

¹¹⁾ »O atentatu Stjepana Dojčina na komesara Ivana bar, Škerlecza 1913«, str. 333—339.

¹²⁾ »Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868—1871«, 341—360.

¹³⁾ »Građa za povjest Hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća«, str. 369—404.

Tomislav ISEK